

Warzar I. The dilogy «revolution-reform» in theoretical and historiological reflections of current Ukrainian realities

This article, conceptually not emotionally, interprets a problem, somewhat forgotten from the Soviet times, of dialectic correlation of social revolution and social reform in the process of civilizational modernization of the country. The central and morphogenetic conception of the article is as follows: revolution and reform are not efficient means of struggle for political power, while they are political strategies of undertaking the social changes. Revolution and reform are investigated as unequivocally time-consuming processes, not impermanent acts and situational episodes. From any – conditionally taken – cycle of revolutions and reforms, approbated in sovereign history of Ukraine, profound political reforms end of XX – beginning of XXI centuries and economic reforms beginning of 2010th, as well as shortstaged Orange and Euromaidan Revolutions were taken for more detailed analysis, - no matter what the «easy-word» publicists and motivated opponents say about them.

Keywords: *cratologeme, ethnopolitical party, form of government, governing politicum, historiological method, political class, political cratology, political party, political reform, politilogeme, research episteme, social reform, social revolution, theoretical concept.*

УДК 323.22:159.9

Головатий Микола Федорович,

доктор політичних наук, професор, проректор з наукової та виховної роботи
Міжрегіональної Академія управління персоналом

**МАСОВА СТИХІЙНА ПОВЕДІНКА В ДЗЕРКАЛІ
СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ: АНАТОМІЯ ЯВИЩА**

Масова стихійна поведінка людей є складним соціальним, психологічним феноменом. Поява, розвиток, закінчення масових акцій має свою логіку. Про неї і йдеться у даному матеріалі українського політолога.

Ключові слова: *суспільство, влада, політична психологія, масова поведінка.*

По великому рахунку нас турбує проблема масової, особливо стихійної поведінки великих груп людей, а у цьому контексті – феномен двох українських Майданів – 2004 і 2014 років, які можна і аналізувати, і порівнювати.

Спочатку вкажемо на те, що проблему масової поведінки людей активно розпочали вивчати лише з другої половини XIX століття. Виділяють дві основних наукових школи, які тоді сформувалися: а) німецька (психологія народів – В. Вундт, М. Лазарус, Г. Штейнталь); б) франко-італійська (психологія мас – Г. Лебон, Т.Гард, В. Парето, Ш. Сигеле). Ці школи досить відомі і проаналізовані.

В Росії це суб'єктивна психологія М. Михайлівського, колективна рефлексологія В. Бехтерева, геліопсихологія А. Чижевського, інші наукові течії і погляди. Вони також добре відомі.

У «радянську» добу проблема масової поведінки фактично не вивчалася, а скоріше заперечувалася. Суворо приховувалися і масові народні виступи, хоча вони, як відомо, були і далеко непоодинокі. Лише в кінці 60-х років XX століття до цієї проблеми з'явився, і то досить прихований, певний інтерес.

В XXI столітті масові прояви, дії великих груп людей примусили науковців надто прискіпливо вивчати це явище. Не виключення у цьому плані і український соціум, де масова стихійна поведінка стала майже буденним явищем, а не виключенням. Згадайте, бодай, численні так звані «кольорові» революції у Грузії, Киргизії, Україні та багатьох інших країнах світу. Чому? Яка природа, наслідки, загрози чи позитиви цього явища, цікавляться

політологи, соціологи, психологи, представники різних галузей перш за все суспільних знань. Спробуємо і ми знайти відповіді на подібні питання.

Найперше слід розібратися, що таке маса, натовп, а вже потім детальніше вести мову про масову психологію, масову поведінку та «боротьбу» з ними.

За усіх розбіжностей пояснення поняття «маса», найточнішими є ті, які обґрунтовують його, як тимчасово існуючу групу людей, функціональну, але не морфологічну, динамічну, але не статичну. Вона виникає і функціонує на основі власних внутрішніх, а не зовнішніх закономірностей. Більш того, «маса» - категорія нестабільного, кризового суспільства. В основі маси – масова свідомість як співпадіння в даний момент (суміщення або пересічення) головних і найбільш значимих компонентів свідомості великої кількості людей, що представляють різні групи, класи суспільства, однак не зводяться до них [7, с. 366-367]. Маса, як писав З. Фрейд, імпульсивна, мінлива і легко збуджувана. Нею майже виключно керує безсвідоме [Там само, с. 367].

«Натовп, - за визначенням психологів, - це множина людей, не пов'язаних між собою спільністю цілей і єдиною позиційно-рольовою організацією, але об'єднаних загальним центром уваги, співвідношенням емоційного стану і деякою мірою виявляючих масову свідомість» [9, с. 332].

Оскільки поняття «маса» і «натовп» надто близькі; досить виразним є визначення поняття «натовп» українського психолога, політолога О.М. Вергуна: «Натовп, - пише він, - це безкультурне накопичення людей, які не мають чітко усвідомленої спільної віри, проте пов'язані між собою подібністю емоційного стану і загальним об'єктом уваги» [2, с. 15]. Якщо брати до розгляду Майдани в Україні 2004 і 2014 років, то неважко помітити, що вони суттєво різняться. В 2004 році спільність віри і загальний емоційний стан у представників Майдану був набагато помітнішим, ніж у 2014 році, а от загальний об'єкт боротьби в обох випадках був один – влада. Нікого ні в чому не принижуючи, натовпом можна іменувати не так перший, як другий (2014 р.) Майдан в м. Києві, найперше на початку його появи.

Про масу, натовп можна вести мову і в іншому плані – як про специфічну політичну гру. Така гра може бути автентичною політичною грою, конвенційною і квазігрою політичною. Це – принципово різні види політичної гри, що мають пряме відношення до громадянського суспільства, а точніше, формою прояву такого суспільства. Політична гра автентична – це самоорганізована діяльність політика, громадянина, групи, великої кількості людей. Вона є природною, об'єктивно обумовленою. Конвенційна гра політика – це гра за певними, встановленими правилами – конституційно-юридичними, соціальними. Квазігра політика – це, простіше, гра в політику. Їй притаманні жонглювання, маніпулювання, провокації, інтриги та інші абсолютно недемократичні, нецивілізовані засади, прийоми, методи. Обмежимося лише такими короткими замітками щодо масового зібрання як гри політичної, оскільки це спеціальний і окремий аспект політичного менеджменту.

Є багато того, що єднає масу і натовп: це зібрання все ж досить різних людей, в тому числі за рівнем культури, свідомості. І все ж, як підкреслювали Е. Канетті, Г. Лебон, З. Фрейд, навіть, культурна людина у натовпі може бути варваром. «У нього, - пишуть, українські політологи В. Ребкало, В. Бебик, А. Пойченко, - з'являється схильність до свавілля, буйства, люті, але поряд з тим й до ентузіазму та геройства, які властиві первісній людині» [11, с. 85].

Тепер виокремимо основні особливості масової психології як складного і динамічного соціального феномену.

Масова стихійна поведінка не виникає сама по собі, спонтанно. Найчастіше вона є масовою реакцією великих груп людей на нестабільність, недоліки, політичні кризи, що є у кожному суспільстві. Для цієї реакції характерним є наявність і домінування ірраціональних, інстинктивних почуттів над прагматичними, усвідомленими.

Маса, велике зібрання людей фактично з самого початку своєї появи, організації потребує достатньо чіткого, зрозумілого плану дій, керівництва (особи, або авторитетної

групи) і, власне самих дій. Без цього немає у маси єдності, витримки і цивілізованої дії. Практика доводить, що немає і фактично не буде й бажаного результату, якого бажає як окрема людина, так і уся маса. Навпаки, спонтанне, ситуативне керівництво масою і особливо наявність провокаційних учасників зібрання можуть спричинити досить непрогнозовані дії, відповідальність за які найчастіше потім ніхто на себе не бере. Така ситуація, зокрема, склалася і на українському Майдані 19 січня 2014 року, коли в день Хрещення виникли сутички силових структур з майданівцями. І лише за малим обійшлося без більш страшних наслідків. Якщо не брати до уваги декілька десятків людей, що отримали різні поранення. Однак, на горе, пізніше загинули і люди...

Головними, вираженими для окремої людини, особистості ознаками в масі є анонімність, безсвідомість, відчуття безнаказаності, безвідповідальності. «Я – як усі» - формула, що постає як величезна загроза для людської індивідуальності. І в моральному, і в фізичному плані.

Як зазначалося, психологія маси, натовпу характерна саме тим, що в масі окрема людина втрачає власну індивідуальність, контроль над собою, діє «як усі», здебільшого імпульсивно і несвідомо. Навіть, природно спокійні, врівноважені, виховані люди в процесі масових дій вдаються до вчинків, які в природно-спокійному стані їм абсолютно не характерні, не притаманні.

Цікаве спостереження за феноменом «маса», у зв'язку з цим, зробив відомий психолог Е. Канетті. В своїй праці «Маси і влада» він писав: «Прагнення до зростання – це перша і головна властивість маси. Вона захоплює всякого, хто знаходиться в межах її досягу... Природна маса – це відкрита маса: її зростання нічим не обмежене. Будинків, дверей, замків вона не визнає, все, що зачинене, підозріло для неї. Відкрита маса існує, поки росте. Її розпад починається, як тільки вона перестає рости» [4, с. 185].

Важливо і те, що по-справжньому маса у більшості випадків зовсім не прагне істини, вона надто підкоряється словам, закликам, майже беззаперечно вірить вождям, іноді, навіть, нещирим, нечесним, однак таким, що володіють словом, вміють впливати на масу. Про це писав Г. Лебон у своїй широко відомій праці «Психологія народів і мас» [6, с. 171-172].

В силу недостатньої свідомості, культури, втрати традиційних цінностей, соціальних орієнтирів, відчуженості найбільш піддатливими до участі у масових рухах, протестах є маргінальні елементи суспільства. Це дуже вигідна ситуація для усіх, хто у будь-який спосіб спекулює на протесті народу. Тобто дії маси, натовпу лише збоку видаються планомірними, продуманими. Найчастіше ж вони є керованими тими людьми і силами, які будь-що намагаються використати такі дії у власних інтересах. Це і роблять відповідні політики та політичні сили, використовуючи маси лише до відповідного часу, ситуації, кінцем якої є досягнення їх власних інтересів і мети. Після цього маси їм не потрібні і, навіть, зайві.

Маса, велике зібрання людей дуже чутливе до позиції, поведінки влади, політичних лідерів, власних вождів. Наприклад, 17 січня 2014 року молоді люди біля станції метро в м. Києві роздавали простеньку листівочку, в якій окрім загального заклику приєднуватися до Громадянської платформи «Майдан» зазначалося: «Майдан – це воля! Майдан – це Україна! Але Майдан шойно ошукали двічі. Спочатку ми повірили владі, яка обіцяла привести нас в Європу, - і отримали побоїще. Потім ми повірили лідерам опозиції, які обіцяли змусити владу покарати винних, але замість цього тільки готуються до нових виборів і ділять посади». На той день і час це був, як на нашу думку, надто точний діагноз, що характеризував психолого-політичний стан багатьох людей на Майдані.

Масові протести характеризуються різними видами агресії, які і визначають характер поведінки самих протестуючих. У всякому випадку, більшості з них. Вищою формою агресії в ході масових заворушень є пряма агресія, тобто коли вона носить свідомий і планомірний характер, і мета її не приховується. Така агресія несе найбільшу загрозу найперше здоров'ю, життю людей. Вона має місце в період найбільшого загострення взаємин між конфліктуєчими сторонами.

Для того, щоб впливати на масу, примусити її діяти так, як це комусь бажано, важливо запустити і максимально розкрити механізм колективної безвідповідальності в масі. Свого часу це вдало зробив А. Гітлер, який взяв усю відповідальність на себе і примусив велику кількість людей переконливо, беззастережно вірити йому, вважаючи, що «Фюрер знає, що робить», «Фюрер вирішить усі проблеми», «Фюрер приведе нас до перемоги» і т.ін. [13, с. 25]. Переконати масу у подібному може не тільки одна особа, але й група осіб, політична партія тощо. Робиться це на основі і за рахунок технологій психологічного впливу (обробка) на масу і досить часто способом елементарного маніпулювання, жонглювання, а то і звичайної брехні. В основі масових маніпуляцій, в тому числі і політичних є експлуатація людських емоцій. «Емоції, - писав Ларошфуко, - це єдині оратори, аргументи, яких завжди переконливі» [5, с. 28]. Ви помітили, що ніде так не використовуються, не педалюються у виступах, промовах емоції, як на великих аудиторіях. Там риторика, а не аргументи, логіка в першу чергу мають переваги, спричиняють успіх.

Звернемо увагу і на таку обставину принципового характеру. Масові стихійні прояви, рухи, зібрання далеко не завжди поцінуються зі знаком плюс. Більше того, нецивілізована, недемократична, позаконна боротьба більшості за владу, навіть, при потужних демократичних закликах, гаслах, може створити ситуацію, коли фактично формується груба і абсолютно безцінна тиранія більшості над меншістю, про що попереджав відомий англійський філософ, логік, соціолог, політичний і громадський діяч Рассел Бертран (1872 – 1970).

Маса слухає, головним чином, те і про те, чого бажає почути, її марно намагатися в чомусь переконати. Тому досвідчені політики, діячі або спочатку формують якусь точку зору, «загальну» думку маси, або, перш ніж апелювати до неї, вивчають завчасно таку думку, тобто йдуть за масою, за її орієнтаціями і бажаннями. Досить часто складається ситуація, коли маса «відривається» від своїх лідерів і продовжує некеровано, інтуїтивно жити сама по собі. Це – найзагрозливіша ситуація.

Складним є питання лідерства в масі. На думку Г. Тарда, маса сама знаходить собі лідера, ніби виштовхуючи його із себе самої. А Г. Лебон, у свою чергу, описував чотири основних типи вождів маси: а) «Апостол» (переконливий проповідник, месія); б) «Випадковий фанатик»; в) «Дегенерат-аутсайдер (захисники доктрин, які обіцяють людям краще майбутнє, оскільки їх спадкові вади не дають можливості займати більш високе місце у суспільстві); г) «Диктатор» (той, хто оволодіває масою, коли вона спонтанно сформувалася) [7, с. 386-388]. Закономірно, що роль будь-якого вождя (у Г. Тарда – «вожак маси») полягає в тому, щоб створити віру, будь-яку релігійну, політичну, соціальну, віру у будь-яку справу, людину або ідею. Тому і роль вожака надто велика [10, с. 196].

Далі про характер взаємин маси і влади, про психологічні, політичні та інші аспекти їх боротьби. Наймасовішим і найдієвішим засобом боротьби маси з владою (і навпаки), особливо у вуличних зіткненнях є провокації, які чиняться з обох боків, аби максимально загострити ситуацію. Спеціально агітують, вербують і набирають людей (найчастіше за плату, але не тільки з ідейних мотивів і переконань), які чинять дії, що потім кваліфікуються на розсуд і догоду тієї сторони, яка до цього вдалася. Відомі «тітушки» Майдану 2014 – це лише явище, що, як кажуть, лежать на поверхні. Система скупки сил досить широка, включаючи на сьогодні, навіть, мобілізацію по комп'ютерним мережам. Нажаль, юридично це аж ніяк не поціновується і не контролюється.

Маса існує, живе на основі певних настроїв. Психологічні настрої маси мінливі і нестійкі. За різних обставин вони обумовлюють стан, дії маси. При цьому не слід забувати, що маса – неоднорідна, в ній є все, включаючи соціально-загрозливих елементів, що потребують нейтралізації. Значить, логічним є і існування в державі відповідних структур (силових), які такою нейтралізацією і займаються. Такі структури, однак, є такими, яким є суспільство. «Функціональна діяльність органів внутрішніх справ як інституту розв'язання конфліктних ситуацій, - вірно зазначають А.М. Бандурка і В.А. Друзь, - є проєктивним

відображенням структурної організації суспільства» [1, с. 99]. Тобто, нелогічно мати в Україні претензії до міліції, таких структур як «Беркут» тощо, не беручи до уваги, яким є психологічний стан суспільства, його громадян. Адже в цих органах служать, керують ними не якісь інопланетяни, але наші ж сучасники і співгромадяни.

Влада, владні структури в ідеалі ніде не можуть правити (існувати), не використовуючи силу, насилля. Хоча б тому, що суспільства у своєму складі мають достатню кількість людей, які елементарно, в силу низького рівня свідомості, культури, порушують норми закону, права, які, між тим, є обов'язковими для всіх. В кінцевому випадку, справжня демократія і є можливою тоді, коли у суспільстві є максимально раціональні, розумні закони в інтересах усіх, яких уся людська громада має беззастережно дотримуватися. Дотримуватися свідомо, але не за примусом. Не насилля, - писав великий гуманіст Махатма Ганді, - це зброя сильних. Звідси логічним буде висновок: чим масовішими, численними і посиленними у країнах є силові структури – армія, міліція (поліція), спецпідрозділи, тюрми і т.п., тим слабшою, недосконалою і недемократичною є влада. Нажаль, в суверенній Україні такі структури з року в рік все більше зростають, що аж ніяк не засвідчує про досконалість, демократичність влади та й демократичність суспільного процесу загалом.

Тут доцільно, однак, і ще раз зазначити таке: держава в певній мірі не може обходитися без примусу, а то й насилля. Якщо є держава, - зазначав видатний російський монархіст М.О. Бакунін (1814 – 1876), - то неодмінно є владарювання, а значить і рабство; держава без рабства, відкритого або замаскованого, неможлива. Зрозуміло, що така теза характерна усім мислителям, які заперечують існування держави загалом, однак, погодимось, ідеальної демократії нині шукати даремно. Навіть, у суспільствах, де окрім високого рівня соціально-економічного розвитку існує і висока духовна культура, толерантність, цілісність загальнолюдських інтересів. В «чистому» вигляді, між тим такі суспільства об'єктивно існувати елементарно не можуть. Це – факт початку ХХІ століття.

Влада, будь-яке правління в державі є життєвим врешті не тоді, коли тримається на силі, а на певних, абсолютно конкретних почуттях і настроях мас. Якщо ж такі почуття і настрої владою не враховуються, вона не має ніяких перспектив не лише на легітимізацію, але й на існування взагалі.

Якщо від примусу, а то і насилля в політиці взагалі, в тому числі і в діяльності держави повністю навряд чи коли можна відмовитися, то виникає питання, що ж має все ж заборонятися, адже під заборону мають попадати лише ті аспекти, які не є демократичними, гуманними. По великому рахунку це те, що принижує права, свободи, загрожує життю і т.ін. людей. Наприклад, ніхто нікому не забороняє в Україні сповідувати ту чи іншу релігію. Однак, і в даному випадку прихильність однієї людини до певної релігії не повинна «заважати» вірити іншій людині, яка відноситься до іншої конфесії. Врегулювати подібні речі в державі не так вже й просто.

Багато урядів світу між тим давно переконалися, що нині, у ХХІ столітті, одних лише урядових, державних зусиль для задоволення інтересів і потреб суспільства абсолютно недостатньо, - необхідно розвивати самодіяльність самого народу. Необхідно яскраво демонструвати, що без самоврядних народних зусиль у всіх сферах життя розбудовувати високоефективне суспільство – даремна справа. Тобто, делегування значної частини повноважень громадського життя народу, більшості, - то не формальна засада розбудови демократії, але вкрай необхідна функція держави. В епоху переходу до постіндустріальних, інформаційних суспільств – це об'єктивна, закономірна умова суспільного прогресу. Простим розумінням думки народу влада не може себе зреалізувати, вона має дистименно враховувати таку думку в процесі свого функціонування. Саме таке неврахування громадської думки найчастіше і спричиняє збудження, протести великих людських мас.

Якщо протистояння влади і народу виникає, існує, то варто серйозно задуматися над тим, як виходити з цих ситуацій максимально безболісно в першу чергу для людини,

народу, оскільки влада – то орган, що має слугувати особистості, суспільству в цілому, максимально дбати про них.

Варіантів унеможливлення масового протесту, як конфлікту народу і влади є декілька. Найцивілізованіший і найрезультативніший – переговорний процес, коли в ході діалогу сторони доходять прийняттого рішення. Проте, є і такі шляхи. Перший: масовий протест через втому людей, невизначеність з планом дій, за відсутності авторитетного керівництва і т.ін. поступово стихає, зменшується його дієвий потенціал і він розпадається сам. Після такого варіанту вдруге підняти масу на боротьбу надто важко – потрібен надзвичайно вагомий привід, аргументи. Другий варіант: силова зачистка масових зібрань. Якщо при цьому владні структури хоч якимось чином перевищують свої повноваження, мовляв, не біда. Навіть, судові розбірки таких перевищень потому, пізніше вже не спричинять необхідний психологічний вибух, потрібний для масових заворушень. Як кажуть, потяг – пішов ... Як би то не було, масові протести, заворушення завжди обмежені в часі, а тому сторони, що зіткнулися, намагаються діяти максимально динамічно і рішуче. Влада, силові структури поспішають, максимально затягують процес, а маси – поспішають, педалюють ситуацію у різні способи. Що буде потім, їх мало кого цікавлять, як, до речі, і доля учасників зіткнення з усіх боків. Хто порушує права людини на соціальний протест, а хто діє в ході протесту далеко нецивілізовано, не в рамках закону, не демократично. Мовляв, історія розсудить. Втрата людьми здоров'я, зламані долі, соціальна зневіра у правді і справедливості, відповідальності соціуму і влади в ході самої боротьби, нажаль, мало кого цікавлять. Реальна суть події стає зрозумілою і відомою лише через роки, а то і століття. Ситуацією взаємин протестуючих і безпосередньо державних спецпідрозділів, таких як в Україні «Беркут», «Альфа», «Барс» та ін. ускладнює те, що у відповідних ситуаціях спецпідрозділам дається команда на використання резинових кийків, газових і світлошумових гранат, газових балончиків, помпових рушниць для відстрілу резинових куль, водометів та інших засобів. Зі свого боку протестуючі також використовують примітивні, але життєнебезпечні засоби – від звичайного каміння і палиць – до сокир чи ще більш небезпечних засобів. Врешті, - як було під час Майдану 2014 в м. Києві, - десятки поранених і, навіть, інвалідів з обох боків. Психологічні травми людей ніхто не бере до відома, а жаль.

Є, щоправда, і ще один варіант розв'язання масового конфлікту, який використовується досить часто. Щоб заспокоїти масу, треба трохи «випустити пару». До цього вдаються фактично усі сторони конфлікту протистояння. Так, в структурах влади, до яких також є претензії, роблять певні зміни, рокировки лідерів. Це, щоб не йти на складання повноважень першими особами держави. Процедури ж відставки таких осіб, як правило, юридично прописані завжди не чітко: за що і який механізм відставки державних лідерів, в тому числі і в Україні, прозоро незрозумілі. Як правило, завжди розпочинаються апеляції до вищих судових органів держави, про незалежність яких від тієї ж влади досить часто вести мову проблематично.

Зрозуміло, що найважливіше було б робити усім і усе, аби масові громадсько-політичні дії, заворушення, протести просто не мали місце в житті суспільств. Однак, це як свідчить реальність, просто неможливо. Немає таких суспільств. Вони різняться лише тим, у якій спосіб і якою мірою здійснюється соціальний захист людей як з боку держави, так і самих громадян. Інших варіантів життя просто не існує.

Література:

1. Бандурка А.М. Психологія влади : учеб. пособие для вузов / Бандурка А.М., Друзь В.А. - Харьков: Ун-т внутр. дел, 1998. – 328 с.
2. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції (13-14 листопада 1997 р.) [Вергун О.М. Теорія натовпу: історія і сучасність]. – К.: ДОК – К, 1997. – 402 с.

3. Гофман Л.Я. Политическая психология / Гофман Л.Я., Шестопад Е.Б. - Ростов-на-Дону: Издательство «Фенікс», 1996. – 448 с.
4. Ионин Л. Массы и власть / Ионин Л. – М.: Прогресс, 1989. – 283 с.
5. Ларошфуко Ф. де. Максимумы и моральные размышления / Ларошфуко Ф. де. – М.: Прогресс, 1990. – 381 с. – (Суждения и афоризмы)
6. Лебон Г. Психология народов и масс / Лебон Г. – СПб. Основы, 1896. – 511 с.
7. Ольшанский Д. Политическая психология / Ольшанский Д. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
8. Остапенко М.А. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та науки соціальної рівноваги: монографія / М.А. Остапенко: Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – 350 с.
9. Политическая психология: учебное пособие для вузов / Под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Исукова, Л.Г. Лаптева – М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 858 с.
10. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти: Хрестоматія : в 2 т. / Райгородский Д.Я. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ», 1999. – Т2. – 576 с.
11. Ребкало В.А. Практична політологія: навч. посібник / Ребкало В.А., Бебик В.М., Пойченко А.М. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 140 с.
12. Халипов В.Ф. Энциклопедия власти / Халипов В.Ф. - М.: Академический Проект : Культура, 2005. – 1056 с.
13. Цуладзе А.М. Политические манипуляции, или Покорение толпы / Цуладзе А.М. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 144 с.

Головатый Н. Ф. Массовое стихийное поведение в зеркале современной политической психологии: анатомия явления

Массовое стихийное поведение людей является сложным социальным, психологическим феноменом. Появление, развитие, окончание массовых акций имеет свою логику. О ней и идет речь в данном материале украинского политолога.

Ключевые слова: общество, власть, политическая психология, массовое поведение.

Holovaty N. Natural mass behaviour in the mirror of modern political psychology: anatomy of the phenomenon

Spontaneous mass people's behavior is a complex social, psychological phenomenon. The emergence, development and ending of mass actions has its own logic. This is what the material of a Ukrainian political scientist deals with.

Keywords: society, the government, political psychology, mass behavior.

УДК 336.225.3-058.13(477)

Горбатенко Володимир Павлович,
доктор політичних наук, професор, заступник директора
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

**УМОВИ І ПЕРСПЕКТИВИ
ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

Проаналізовано стан і можливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Показано основні напрями формування і зміцнення його інституціональної структури та механізми взаємодії з державою. Доведено, що майбутнє громадянського суспільства пов'язане з розвитком громадських організацій, які поступово перебиратимуть на себе функції держави.